

İslâm Bilim Paradigmasının Oluşum Safhalarının Belirlenimi Üzerine: Bir Deneme Teşebbüsü

On the Determination of the Formation Phases of the Islamic Scientific Paradigm: A Trial Attempt

SIRACETTİN ASLAN

Mardin Artuklu University

Received: 13.08.2022 | Accepted: 05.09.2022

Abstract: This article proposes a draft framework for the completion of the formation of the Islamic scientific paradigm on four aspects be on the point of being worldview (7th cent.-present), scientific society (8-9th cent.), problems (9-10th cent.) and the emergence of the paradigm (10th cent). It proposes a draft framework for completion in phases. In this proposal, the worldview is dynamically exists in every phase of the paradigm, not only guiding the research of the scientific community but also forming a functional abstract ground for them. The scientific community forms its locomotive by contributing to the formation of the paradigm with the scientific research it carries on by being powered by the inspiration and guiding suggestions and instructions of its worldview. The problems phase, besides having internal manifestations in the formation process of the paradigm, essentially meets the process that integrates the challenge/crisis situation between the scientific community and the pre-existing paradigm. Finally, this work presents the possibility of talking about the formation of the Islamic scientific paradigm, within the scientific process, under the supervision of the methods (unity) applied by the scientific community clustered around the worldview and the formation-classification-arrangement procedures and after the phase of the problem.

Keywords: Islamic scientific paradigm, paradigm, worldview, scientific community, problems.

Giriş

Bilimsel faaliyetlerin belli bir araştırma modeli içinde yürütüldüğüne dair paradigmatik yaklaşım, günümüz bilim felsefesi literatürünün önemli tartışma gündemlerinden birini oluşturur. Araştırma modeli, gerek sosyo-kültürel gerek siyasal bağlamı gerekse de olgulara indeksli temalar olsun fark etmez, her alan için bilimsel araştırma bulgularının gerekçelendirip temellendirme zeminini belirler. Çünkü bilginin hangi türü olursa olsun yine fark etmez, herhangi bir bilgi türünün, belli bir araştırma modeline (paradigmaya) dayanmadan veya ona bağlanmadan var olması, problem çözmesi güçtür. Öyle ki bilginin mekândaki imkânı, Latour'un da dikkat çektiği üzere, beraberinde ortak bir kültürü, güvenilir kurumları ve kamusal yaşamın yanında iletişim ağını gerektirir (Latour, 2018, 31). Dolayısıyla bilimsel bilginin piyasadaki dinamik dolaşımı, belli bir kültür ortamı tarafından önemsenip benimsenmesi, toplum üyeleri arasından belli ölçeklerde yayılmış olması, bilim cemiyetinin nezaretindeki kurumların varlığı ve iletişim ağı (bilimsel kavramlar kümesi) şeklinde dört temel bileşene bağlıdır. Çağdaş düşünce ve bilim için öne çıkarılan bu dört bileşen, kategorik olarak, aynı zamanda bilimler tarihinde teşekkül olunan bilim paradigmalarının da temel bileşenlerine (safhalarına) karşılık geldiği söylenebilir. Fakat bilimsel araştırmaların paradigmatik nitelik taşıması bilim tarihi ve felsefesi ciyetiyle oldukça girift ve kompleks bir dizi süreçlerin akabinde ve dinamiklerin eşliğiyile olanaklı olabilir. Bu bağlamda bilim paradigmalarının oluşum sürecini sorunsallaştırıp bunu bilim tarihi ve felsefesine armağan eden Thomas Kuhn'dur.

Kuhn, bilimsel paradigma terimini, *Bilimsel Devrimlerin Yapısı* (1962) adlı eserinde, toplumsal-sosyolojik bağlamın yoğunlukla yön verdiği (Kuhn, 1977, ss. xv, xxi-xxiii) 'artık geriye dönüşü olmayan çalışmalar', 'kabul görmüş olan bir model ya da örnek' ve 'bilim adamlarının dünyayı algıladığı kavramsal yapılar ve hipotezler sistemi' gibi anlamlarda kullanır (Kuhn, 2014, s. 95). Öte tarafta Margaret Masterman'ın yaptığı incelikli araştırma makalesinde ise paradigma kavramının mezkûr eserde egemen/hâkim kurum, gelenek, standartlar, dünyagörüşü, epistemolojik bakış açısı, algıyı yöneten organize edici bir ilke, dünyagörüşü, genel taslak, model, araştırmanın kılavuzu gibi yaklaşık yirmiye aşkın anlamlarda kullanıldığını belirtir (Masterman, 2017, ss. 80-90). Bu farklı ve birbirini tamamlayan kavramsal

dizge ve çözümlemeler, aynı zamanda bilimsel faaliyetler için paradigmanın gerekliliğini öne çıkarır. Paradigmalar olmaksızın ya da belli bir paradigmaya bağlanmaksızın bilimsel faaliyetler sürdürülemez; onların sürdürülmesi halinde ise bu kez bulgularının temellendirilmesi güçtür

Çünkü bilimsel paradigmalar, görülebilir ya da ölçülebilir fiziksel gerçekliklerin salt sınırlarıyla ilgili bir belirlenim olmayıp, bilimsel araştırmanın içinde sürdürüldüğü bir çerçeve (bağlam) olması bakımından fiziksel gerçeklik ve bilimsel faaliyetlere değer-anlam evreni takdim eden genel tasaklardır. Bu şekilde anlamlandırılabilen bilimsel paradigmaların, zaman ve mekânın düşünsel, iktisadi, siyasi ve sosyo-kültürel talepleri ve birikimleri ekseninde şekillendiğini bir tarafta kaydetmek koşuluyla, “genel/küresel” ve “dar/lokal” olmak üzere iki anlam ve içerik boyutuna işaret edilebilir. Genel paradigmalar, zaman ve mekânın düşünme tarzını, araştırma metodolojisi ve süreç içerisinde oluşan bilgi birikiminin adlandırılması hususunda genel bir çerçevedir. Buna göre ve bilinen bilim tarihi açısından zaman ve mekânın yaygın olarak tek bir bilim paradigmasından söz edilebilir. Zira bilim paradigmaları, belli süreler zarfında model olarak kabul edilen ve diğerleri tarafından taklit edilen içeriklere, yöntemli bilimlere ve kendine özgü kavramsal çerçevelere sahiptirler. Bu tarz paradigmalara tarihte Eski Çağ Ege, İslâm ve hâlihazırda yürürlükte olan Batı/modern bilim paradigmaları örnek olarak verilebilir. Dar bilim paradigması ise ya genel bilim paradigmasının anlam ve metodolojik sınırları içerisinde konumlandırılabilir ya da onun muhalifi şeklinde değerlendirilebilir. Söz gelimi İslâm bilim paradigması tarihte genel paradigma şeklinde değerlendirildiğinde; ışığın nihai kaynağının nurlar nuru/saf ışık (tanrı) olduğuna ilişkin işrakî ekolün tekelif ettiği teori, dar bilim paradigmasına örnek oluşturur. Ya da kelim, tasavvuf, felsefe ve müstakil bilim çevrelerinin atomculuk öğretisi ile optik biliminde görme eyleminin nasıl gerçekleştiğine dair matematiksel, fiziksel ve tıbbi açıklamaların her birini, aynı zamanda dar bilim paradigmasına örnekler olarak ileri sürülebilir. Buna göre her bilim paradigmasının aynı zamanda ‘genel’ ve ‘dar’ bilim kavrayışını ihtiva ettiği şeklinde bir yorum da yapılabilir. Çünkü bilim paradigmaları, içinde çeşitliliği barındırması bakımından muhtelif veya muhalif dar paradigmaları da ihtiva eder. Ancak dar paradigmadaki araştırmalar, genel paradigma içerisinde sürdürüldüğü müd-

detçe nihai kertede genel paradigma düzleminde elde edilen sonuçlarla mutabık olabilir. Dolayısıyla dar bilim paradigmaları içerisinde teklif edilen teoriler, genel bilim paradigmasının anlam sınırları ve yöntemlilikleri içerisinde bilimsel faaliyetlerde bulunduğundan, hep birlikte değerlendirildiğinde genel bilim paradigmasının muhtevasını teşkil eder.

İslâm bilim paradigması içerisinde yürütülen ve dar bilim paradigmasına örneklem olarak verilebilecek kelim, felsefe, işrak ve diğer müstakil bilim çevrelerinin bilimsel araştırmalarının yekûnu, onların etkinlik düzeylerini ve bilme tarzlarındaki farklılıkları bir tarafta tutmak suretiyle hep birlikte İslâm bilim paradigmasını oluştururlar. Makalenin de temel konusunu oluşturan İslâm bilim paradigmasının teşekkülünü ise süreç ve saikler bağlamında dünyagörüşü, bilim cemiyeti, sorunlar veya ötekiyle karşılaşma ile bilim paradigmasının ortaya çıkışı olmak üzere dört safhada ele alınabilir. Şimdi bu safhaların her birinin gündemine ve bunların İslâm bilim paradigmasının teşekkülüne ne türden katkılar sunduğuna yönelik çerçeveyi ana hatlarıyla takdim etmek istiyoruz.

1. Dünyagörüşü Safhası

Dünyagörüşü, paradigmanın oluşum sürecinin momentumunu tesis ederek bilim topluluğu ile bilimsel faaliyetlerin değer-anlam evrenini oluşturduğu gibi aynı zamanda bunlara yön de tayin eder. Zira bilim topluluğunun okullaşma ve bilimsel faaliyetlerin ekolleşmesinin mekândaki imkânı, boş bir örneklem dairede ya da boş bir levha üzerinde değil, belli bir dünyagörüşü etrafında filizlenen tekli ya da çoklu araştırma metodolojisine bağlıdır. Bu bakımdan dünyagörüşü ile sistematik ya da paradigma nispetinde yapılan bilimsel faaliyetler arasında bağımlı veya bağlamlı bir ilişki vardır; öncelik sonralık ilişkisi bakımından ise dünyagörüşü bilimsel paradigmanın evvelinde ortaya çıkar. Ancak dünyagörüşü her ne kadar paradigma oluşumunun öncesinde tezahür ettiği ve bilimsel faaliyetlerin momentumunu oluşturduğu ifade edilse de dünyagörüşünün oluşumunun belli bir düzey eşliğinden sonra bilimsel faaliyetlerin de dünyagörüşünün üzerine dinamik bir katkı ve etkisi söz konusudur. O zaman bilim, paradigmatik yaklaşım indeksinde nötr, saf ve değer anlam evreninden arındırılmış bir araştırma faaliyeti değildir, aksine dünyagörüşüyle ilişkili ve çoğunlukla

dünyagörüşünün yön verdiği bir tür etkinliktir. Böylece dünyagörüşü, bilimsel faaliyetlerin başlangıcı, ortası ve sonu gibi her safhasında bilim insanlarına eşlik ederek bilimsel süreç ve çıktılarla anlamlı bir birlikteliğe sahiptir.

Burada sorulması gereken soru şu olsa gerektir; dünyagörüşünün paradigmanın teşekkülünün başlangıç safhasını ve dolayısıyla bilimsel faaliyetlerle karşılıklı etkileşim ve etkinliğini oluşturan yapısal çerçevesi ve kaynakları hakkında neler söylenebilir? Dünyagörüşü, muhtevası itibarıyla kendisine net sınırlar ve bileşenler tayin etmek güç olsa da, mahiyeti yönünde, ana hatlarıyla tabiat, insan, dil, toplum ve ahlak gibi alanların yanı sıra metafizik, sezgi ve tanrı vs. somut ve soyut indekslerden edinilen bakış tarzlarının yekûnu olarak çerçevesi belirlenebilir. Başka bir ifadeyle dünyagörüşü denilince, insanın doğrudan (burası, burada, dünya) ve dolaylı (aşkın) bir şekilde dâhil olduğu alanlardan müteşekkil genel bir anlam çerçevesi, değer-anlam evreni kastedilir. Ancak yine de bahsi edilen alanlardan bazıları dünyagörüşünün oluşumu ve bilimsel faaliyetler üzerindeki işlevsellikleri bakımından diğerlerine göre görece daha çok öne çıkar. Şimdi dünyagörüşünün belli bir bilimsel paradigma ve paradigmanın içinde sürdürülen bilimsel faaliyetlerle ilişkisini örneklendirmek üzere İslâm bilim paradigması ile İslâm dünyagörüşü arasındaki münasebet ele alınabilir.

Öncelikle İslâm dünyagörüşünün temel iskeletini oluşturan sisteminin öncelikli alanları arasında tabiat (fizik), insan ve tanrı (din, metafizik) tasarımların telifinin teklifi yer alır. Buna göre İslâm dünyagörüşü, fizik ve metafizik alanların bilgi kaynakları ve araştırma yöntemleri arasındaki farklılığı göz ardı etmeden her iki alanın öncelik sonralık ilişkisi bakımından birlikte değerlendirildiği genel çerçeveye karşılık gelir. Bu çerçevenin öznesi olan insan tasarımında ise karşılıklı olarak tabiatı ve metafiziği kavrayabilecek bir bilme imkânına sahip olduğu çıkarımı ya da hipotetik varsayım baskındır. Dünyagörüşünün oluşumuna konu edildiği şekilde her üç alana ilişkin tasarımların sistem haline gelişi ve telifi, normal koşullarda ve süreç bakımından bir anda meydana gelmeyip, aksine -aşağıda da tartışılacağı üzere- uzun sayılabilecek zaman dilimlerinde mümkün olabilir. Fakat İslâm dünyagörüşü, doğrudan ilahî kaynaklı olarak ortaya çıkmış ve buna göre bir teşekkül sürecini geçirmiş olduğundan kısa sayılabilecek ve hatta mucize

olarak da değerlendirilebilecek 23 yıl gibi kısa bir süre zarfında teşekkülünden bahsedilebilir. Bu duruma örneklik teşkil edecek şekilde “ben sizin dininiz kemale erdirdim” (Maide, 5/3) âyeti ile Hz. Peygamberin “ben güzel ahlaki tamamlamak üzere gönderildim” (Komisyon, 2013, s. 11) beyanı kaynak gösterilebilir.

Buna göre İslâm dünyagörüşünün oluşumu, *Mekke* (M. 610-622), *Medine* (M. 622-632) ve *Sonrası* (M. 632-halen) olmak üzere ana hatlarıyla üç dönem şeklinde tasnif edilebilir. Mekke döneminde, dünyagörüşü, daha çok akidenin tedrisi ve gayb alanına ilişkin konuları mevzu edinirken Medine döneminde ise hayat, mekân, pazar ve eğitim gibi konular gayb âlemiyle bağlantılı olarak ele alınır. Her iki evrede, İslâm öncesi bilme tarzını ve bunun içeriği ile bundan sonraki aşamalarda yapılan araştırmaların düzeyi hep birlikte değerlendirildiğinde, herhangi bir bilim alanıyla ilgili bilimsel üretim söz konusu değildir. Diğer bir ifadeyle gerek cahiliye dönemi gerekse Mekke ve Medine dönemlerinde, bilime konu olabilecek sistematik bilgi birikiminden söz edilemediği gibi doğal olarak sistematik bir araştırma metodolojisinin de geliştirilmediği görülür. Buna göre İslâm bilim paradigmasının bilim öncesi döneminde bilmenin içeriği kehanet ve mitolojik savlar doğrultusunda gelişen arayışlarca belirlenir. Cahiliye dönemi şeklinde de adlandırılan bu aralıkta toplumsal, siyasal ve hatta iktisadi teşebbüslerin insanüstü mitolojik içeriklerle şekillendirilerek anlamlandırılır. Bilim öncesi dönemde bilmeye ilişkin araştırmanın yönlendiricisi ve hatta anlam bakımından şekillendiricisi astrolojik ve kehanete dayalı iken böylesi bir ortamda ortaya çıkan ve tedricen mekânda imkân bulan İslâm dünyagörüşü bilimsel faaliyetlerin sürdürülmesine olanak sağlayacak şekilde fikri bir zemin ve anlatı oluşturur. Bu bağlamda İslâm dünyagörüşünün ilk iki aşamasında yaygın olarak insan nutkunun ve bilmenin muazzam potansiyeli önemli bir bilme kaynağı olarak değerlendirilir; bu yöndeki arayışlara kapı aralayarak teşvik edilir.

İslâm dünyagörüşünün ilk iki aşaması, *sonraki* evrelerde bilimsel araştırmaların yapılmasına potansiyel imkan sağlayarak, inşa edilen bilimsel zihniyet vasıtasıyla ilham ve yönlendirici kaynağını teşkil ettiği söylenebilir. Burada İslâm dünyagörüşünün inşa ettiği bilimsel zihniyete örnek mukabilinde Câbir bin Hayyân’ın (ö. 815) bilimsel kavrayışına kısaca işaret edilebilir. Hayyân’ın bilim kavrayışında, Allah’ın insana verdiği (âdeta sınırsız)

bilme potansiyeline dikkat çekilmek suretiyle, insanın tabiatın en sonuna, yani tabiatın en son yasasına ulaşacak şekilde sırlarına vakıf olabileceği vurgulanır. Bu bağlamda Hayyân, insanın canlı ve cansız varlıklar yaratabileceği kudretine inanır ve bunun teorik olarak mümkün olabileceğini dilendirir. Buna göre tabiatta aşikâr ve saklı olan ne varsa matematiksel olarak ölçülebilir ve bunun için de matematik ilmü'l-mizân (ölçü bilimi) olarak Hayyân tarafından adlandırılır (Sezgin, 2008, s. 14). Hayyân'ı bu tabiat tasarımına sevk ve idare eden kudret, Allah'ın tabiatı yoktan yarattığı ve yine Allah'ın yerleştirdiği belli yasalarla işleyişini sürdürdüğü idrakine dayanır. Buna göre tabiat birbirine yabancı bir formda veya insan tarafından anlaşılmayacak ölçeklerde yaratılmış değil; aksine insan tabiatın bütün sırlarına ilmü'l-mizân vasıtasıyla öğrenebilecek, anlayabilecek yetilere sahiptir.

2. Bilim Cemiyetinin Oluşum Safhası

İslâm dünyagörüşünün üçüncü aşaması, bir taraftan önceki iki evrede esasları belirlenen dünyagörüşünün daha da detaylandırıldığı; halife, hilafet, kader gibi sosyal bilimler alanına yönelik bazı meselelere ilişkin farklı yorum tarzlarının geliştirilmiş olması bakımından etrafında entelektüel çevrelerin ortaya çıktığı, bilim cemaatlerinin oluştuğu, bilimsel araştırmaların sürdürüldüğü safhadır. Bu aşamanın zaman ve mekânın düşünme tarzına bağlı olarak gelişme, ilerleme, durağanlık ve gerileme gibi değişken bir muhtevası söz konusu olup bu gibi durumlar ise bilim cemiyeti nezdinde değerlendirmeye mevzubahis edilebilir. Dolayısıyla İslâm dünyagörüşü, ilerleme ve gerileme dikotomisinin değerlendirmeye mevzu edilirken ki öncelikli ölçek, onun Mekke ve Medine safhalarında temelleri atılan esasları değil, daha çok bilim cemiyetinin faaliyetlerinin niteliğidir. Buna göre de dünyagörüşünün üçüncü aşaması, aynı zamanda İslâm bilim paradigmasının oluşumunun ikinci safhası olan bilim cemiyetinin zamanla ortaya çıktığı dönem ile çakıştığı şeklinde de okunabilir. Bu safha, İslâm bilim paradigmasının oluşumuna gidilen süreçte, görünür olarak bilimler alanında yapılan faaliyetlerin başlangıç evresini oluşturur. Nitekim Kâtip Çelebi (ö. 1657) ve Sâid el-Endelûsî (ö. 1070), İslâm düşünce ve kültür coğrafyasında, sekizinci yüzyılın ilk yarısına kadar, kayda değer bilimsel faaliyetlerin yapıldığını aktarırlar.

İslâm bilim paradigmasının oluşum sürecinin bu evresinde bilimsel

araştırmaların hangi konularda sürdürüldüğü ile ilgili olarak Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*'da, Arap dili ve şeriatın hükümlerinin belirlenmesi ile tıp bilimi istisna edilirse, başka herhangi bir bilim alanında sistemli bir şekilde araştırmaların yürütülmediğini aktarır. Bunun muhtemel sebeplerinden birisi ise İslâm şeriatı ve inanç sisteminin ontolojik temellerinin, yani İslâm dünyagörüşünün ana hatlarıyla henüz inşâ edilmediğinden dolayı *öncekilerin* (evâil) bilim mirasının tevarüs edilmesiyle meydana gelecek muhtemel düşünsel ve zihni tahribatın göz önünde bulundurulduğu gerekçesiyle açıklanabilir. Tabiîn devrine kadar süren bu tutumda, dünyagörüşünün oluşturucu saiklerini teşkil eden vahiy ve Hz. Peygamberin sünnetini muhafaza etmek gayesiyle Tevrat ve İncil'e bile mesafeli durduğu belirtilir (Kâtip Çelebi, 2014, s. 36; krş. en-Nedim, 2017, s. 617). Öte yandan Sâid el-Endelüsî ise İslâm bilim cemiyetinin, ilk asırda, tıp bilimi hariç tabiat bilimleri ile uğraşmadığını ileri sürer. el-Endelüsî, diğer bilimler arasından tıp biliminin neden istisnai bir yeri olduğuna dair iki temel gerekçeye dikkatleri çeker. Bunlardan ilki tıp biliminin temel bir disiplin olarak idrak edilmesidir. İkincisi ise Hz. Peygamber'in "ey Allah'ın kulları birbirinizi tedavi edin. Zira Allah ihtiyarlık dışında ne dert verdiyse onun devasını da vermiştir" şeklindeki sözüdür. Bu ara dönemde tıp bilim insanları arasında, Yemen ve Fas'ta tıp ilmini tedris eden ve 7. yüzyılın son çeyreğine kadar yaşadığı bilinen Hârîs b. Kelede es-Sekkafî (ö. 634), ashaptan İbn Ebî Ramse et-Temîmî (ö.[?]), Ömer b. Abdülaziz (ö. 720) döneminde yaşayan İbn Ebcer el-Kinânî (ö.[?]), Hâlid b. Yezid b. Muâviye b. Ebî Sufyân (ö. 708) gibi isimler zikredilebilir (el-Endelüsî, 2014, s. 134).

Çünkü bu süreçte, henüz dış dünyaya ilişkin İslâm dünyagörüşü teşekkül evresinde olup bilgiyi işleme ve ondan sonuçlar çıkarma ya da üretimde bulunma tarzları, iknâ yöntemleri, fikirlerin reddi veya kabulü gibi kıstasların belirlenme çabası hâkimdir. Bu süreç kısmen tamamlandıktan sonra bilimsel faaliyetlerin ortaya çıkışı sekizinci yüzyılın ikinci yarısına kadar geri gider. Yapılan bilimsel faaliyetler ve başvurulan yöntemler, aynı zamanda ilmî çeşitliliği ve buna bağlı olarak farklı bilim cemaatlerinin oluşumuna imkân sağlar. Erken dönem (yaklaşık m. 650-950) bilim cemaatlerini, İslâm bilim paradigmasının teşekkül sürecine katkıları bakımından *dini* (resmi), *siyasi*, *dilbilim*, *sistem (spekülatif)* ve fazla yaygın olmamakla birlikte

kevnî bilimlere eğilimli öğretileri bakımından beş grupta derlenebilir (Açıkgenç, 2014, ss. 195-375). Tedvin asrının başlangıcından (m. 8. yy. gibi) geleceğin oluşum safhasına kadarki süreçte (yaklaşık miladi 10. yy) İslâm bilim paradigmasının (fikri zemini bakımından) ana iskeletini oluşturacak şekilde dilbilim, kelâm, tasavvuf, felsefe başta olmak üzere (krş. Gazali, 2015; Bakar, 2012, s. 67) müstakil çevreler şeklinde tasnif edilebilecek bilim cemaatleri ortaya çıkar. Her bir bilim cemaati kendi içinde de homojen olmayıp çeşitlilik ve farklılık arz ederek heterojen bir yapıya sahiptir. Bilim cemaatlerinin İslâm bilim paradigmasının teşekkülüne katkısı ve aralarındaki çeşitliliğe örnek teşkil edecek şekilde dilbilim topluluğu üzerine kısmen durulabilir.

Dilbilim cemaati, İslâm bilim paradigmasına bilimsel kavramlar yumağını temin etmesi ve düşünce (İslâmilik) zeminin oluşumuna katkı sunması bakımından, dünyagörüşünden sonraki önemli ikinci halkasını oluşturur. Bu tespit ve değerlendirmenin arkaikinde dil, düşünce ve kavram arasındaki anlamlı ve bağımlı ilişkiye dair hermeneutik yorum yer alır ve bu yoruma göre bilim paradigmasının teşekkülünün imkânı ise genel ve dar bilimsel kavramlar kümesinin belirlenimine bağlıdır. Zira bilimsel faaliyetlerin çıktısı anlaşılmalı; anlaşılma açıklamayı; açıklama önermeyi; önerme ise paradigmanın içinden inşa edildiği dilin kavramlarını ve gramatik yapıyı gerektirir. Dolayısıyla bilimsel kavramlar yumağını oluşturmayan bilim cemaati, bilim geleneğine bağlanmaları ve dolayısıyla da teşekkülünün taşıyıcısı olmaları güçtür. Çünkü her bilim paradigması, Kuhn'un paradigmayı meydana getiren bilim çevrelerinin aynı zamanda dilbilim topluluğu olduğu şeklindeki yaklaşımında görülebileceği üzere (Kuhn, 1977, p. xxii), hem inşasında bahsedebilmek hem de diğer paradigmalardan ayırıştırıcı kodlarının belirlenimi için kendine özgü belli bir bilim diline sahip olmalıdır.

Bu doğrultuda dilbilim cemaati, Arap dilbiliminin teşekkülüne öncülük edecek şekilde, milâdi 7. yüzyılın ortalarından sonra, sistematik olarak ayetlerin ve hadislerin toplanması, anlaşılması, ezberlenmesi ve aktarımı için şifahî nakiller, tümevarımlar, tümdengelimler, tanıklıklar gibi yöntemlerle dilbilim faaliyetlerini sürdürmüşlerdir (Çıkar, 2015, ss. 83-105). Dilbilim faaliyetleri, Hz. Osman'ın emriyle 644 yılında Kur'an'ın tedvin edilmesi için ilkin başladığı ifade edilse de (Cebbar, 2016, s. 69), özellikle milâdi 650 ile 850 tarihleri arasında yoğunlaşır. Bu aralıkta dilbilim topluluğu,

ayetlerin ve hadislerin anlaşılması çabaları başta olmak üzere, âdeta bilim paradigmasının bilim diline konu olacak şekilde, Arap dilinin özünü ortaya çıkarıp gramerini oluşturmak için merkezi bir rolü icra eder. Bu amaçla dilbilim topluluğunun üyeleri, şehirde bulunanlardan (medinelilerden) değil, daha çok şehir merkezlerinden uzak çöllerde ve kırsalda yaşayan (Kays, Temîm, Esed, Tay ve Huzeyl gibi) kabilelerle mülakatlar gerçekleştirdiler. Bu mülakatlarda şehirlilerin tercih edilmemesi, onların çoğunlukla Habeşliler, Hintliler, Süryânîler, Şam ve Mısır gibi başka milletlerin kullandıkları terminolojilere teslim olma veya onlardan etkilenme durumuyla karşı karşıya kalmış olmalarından kaynaklanır. Böylece İslâm bilim paradigmasının oluşumuna gidilen süreçte, dilbilim faaliyetlerinin ne tür indeksler etrafında sürdürüldüğünü belirlemek bakımından Basra ve Küfe okulları etrafında kümelenip öne çıkan iki dilbilim topluluğundan işaret edilebilir (Fârâbî, 2008, ss. 82-83).

Basra dilbilim topluluğunun üyeleri arasında, nahiv konusunda ilk defa kural tespit eden Ebû'l-Esed ed-Düelî, ilk nahiv eserini kaleme alan Îsâ b. Ömer es-Sekafi (ö. 766), *el-Kitab*'ın müellifi Sibeveyhi (ö. 796) ile el-Asmai (ö. 831) ve Ma'mer b. Müsennâ (ö. 824[?]) gibi araştırmacılar yer alır. Bunlar, Arapça dilbiliminin genel kaidelerini belirleme sürecinde 'dil'e ilişkin krizleri kıyasa dayalı akli müdahalelerle gidermeye çalışmışlardır. Basra okulundan yaklaşık bir asır sonra er-Rusâî tarafından kurulan Küfe dilbilim okulunun müntesipleri arasında ise Mufaddal ed-Dabbî (ö. 794[?]), el-Kisâî (ö. 805), el-Ferrâ (ö. 822) ve İbnü's-Sikkât (ö. 858) gibi dilbilimciler bulunur. Küfe dilbilim topluluğu, Basra dilbilim çevrelerinin ileri sürdükleri dilin kıyasa dayalı genel kuralların aksine farklı kuralların da imkânını gündeme getirmişlerdir. Her iki dilbilim topluluğunun müntesipleri arasında yaklaşık yüze yakın konuda muhalefet ortaya çıkmış ve bu muhalefeti aşmak ve hâsıl olan muhalefet konuları arasında denge oluşturmak için Ebû Kuteybe ed-Dîneverî (ö. 806) gibi bilim insanlarının çalışmaları da yer alır (en-Nedim, 2017, ss. 145-250; Ergin, 2003, ss. 39-65).

Süregelen dilbilim araştırmaları, İslâm bilim geleneğinin oluşumunun üçüncü evresi olan *sorunlar (öncekiyle karşılaşma) safhasına* karşılık gelen tevarüs ve tercüme faaliyetlerinin ön hazırlığı şeklinde değerlendirilebileceği gibi aynı zamanda soyut düşüncenin gramatik yapısının inşâsına katkısı yönünden de yorumlanabilir. Buna göre dilbilimciler, her ne kadar öncelikle

ayetleri ve hadisleri toplama ve anlamaya yönelik kaygılarını gidermek için Arapça gramerinin inşasına ilişkin faaliyetlerde bulunmuş olsalar da, onların faaliyetleri, farkında olsalar da olmasalar da, İslâm bilim geleneğinin üzerine inşâ edileceği gramer alanına ilişkin bir inceleme ve araştırma alanı olduğu şeklinde de değerlendirilebilir (benzer değerlendirmeler için bkz. Sezgin, 2008, s. 6; Cebbar, 2016, s. 48). Bu bakımdan Basra, Küfe ve diğer çevrelerin oluşturduğu genel dilbilim topluluğu, başlangıçta dinî ilimler alanı öncelikli araştırmalarını yürüterek bir asır gibi kısa bir süre içinde bir kabile dili olan Arap dilini bilim ve dünya dili haline getirir. Nitekim Arapça dilbilim, bu süreçte etnik, kültür ve dinî aidiyeti fark etmeksizin, bilim cemiyetinin dünyagörüşünü, bilimsel kavramlar yumağının anlam evrenini ve değerler alanı ile maddî dünyanın çıktılarını birbirlerini tamamlayacak biçimde şekillendirir (Sarton, 1948, s. 150; Hamidullah, 1979, ss. 187-188). Örneğin Ebû Bekir er-Râzî (ö. 925) ve İbn Sînâ (ö. 1037) gibi bilim insanları, etnik ve kültürel aidiyetlerin etkin olduğu bir ortamda bilimsel faaliyetlerini yapmamışlardır. Diğer bir ifadeyle onların bilimsel faaliyetlerine özgünlük veren temel indeks, Arap, Fars, Türk veya Kürt gibi etnik ve kültürel aidiyetleri değil; bilakis faaliyetlerini anlamlı kılan doğrudan Arapça dilbilim kültürüdür (krş. Sarton, 1997, s. 22).

Böylece dilbilim topluluğu gibi kelam, felsefe, tasavvuf ve aralarında halef selef ilişkisi pek bulunmayan müstakil bilim çevreleri, katkı düzeylerinde farklılıklar bulunmakla birlikte araştırma gündemleri bakımından İslâm bilim geleneğinin oluşumuna katkı sunmuşlardır. Bilim çevrelerinin varoluş bağlamı, onları keskin kompartımanlara ayrıştırılmadan ve aralarında geçişkenliğin de pekala olduğunu göz ardı etmeksizin ana hatlarıyla dinî, idari, toplumsal beklentileri karşılamak ve entelektüel meraklarını tatmin etmek suretiyle İslâm dünyagörüşü etrafında kümelenen çerçevece belirlenir. Bu çerçevede İslâm bilim cemiyeti adlandırmasıyla dünyagörüşünün merkeze alınması bakımından İslâm bilim çevreleri; İslâm bilim ve kültür havzası esas alındığında coğrafi sınırlar dâhilindeki bilim insanları; eğer disiplinler üzerinden hareket edildiğinde bu kez ortak çalışma alanlarına sahip olan bilim çevreleri; bunların yanı sıra belli öğretiler, ekoller ve okullar etrafında bir araya gelen gruplar kastedilir.

3. Sorunlar Safhası

İslâm bilim paradigmasının oluşum sürecinde bilim çevrelerinin çeşitliliği ve heterojen yapısının nedenleri arasında yöntem tercihlerindeki farklılıklar ve paradigmaların doğası olmak üzere iki gerekçe öne çıkarılabilir. Özellikle paradigmanın oluşum sürecinde, gerek paradigma içi gerekse paradigma dışı sebeplerden kaynaklı sorunların olması beklenir ve hatta bu durum tabii olarak da görülebilir. Sorunların çözülmesi için başvuru yöntemler yaygın olarak bilim çevrelerinin çeşitliğinin bilkuvve esbaplarıdır. Diğer bir ifadeyle sorunlar, her ne kadar paradigmanın oluşumunun hususi bir safhası olarak ele alınsa da esasen çeşitli ölçeklerde paradigmanın her aşamasında mevcuttur. Öyle ki bilim insanlarının farklı bilme veya yaklaşım tarzlarından hareketle bilim topluluklarının tasnifinde ve İslâm dünyagörüşünün oluşum aşamalarında bilme tarzına veya araştırma bulgusuna dayanak bulma, farklı yöntemlere başvurma gibi sorunlar alanı belirleyicidir. Buna göre İslâm bilim paradigmasının oluşum sürecinde paradigma içi ve paradigma dışı (önceki paradigmayla karşılaşma) olmak üzere iki temel sorunsal çerçevenin mevcut olduğu ileri sürülebilir. İslâm bilim paradigmasında gerek dilbilim gerek kelam bilim çevreleri (irade, hilafet, halife, kader, fiziğin yapısı ve işleyişi gibi konularda) muhitlerinde ortaya çıkan meseleler, paradigma içi sorunları oluşturur. Paradigma içi sorunlar sürekli iken paradigma dışı sorunlar ise zaman ve mekânda kayıtlıdır. Her iki sorun alanı da bilimsel bilginin tarihi gelişim vetiresi ve paradigmanın teşekkülü nispetinde olağandır. Ayrıca paradigma içi sorunlar, aynı zamanda yeni teklif sahibi İslâm bilim cemiyeti ile önceki (*evail*) paradigma karşılaşmasında ortaya çıkacak sorunlar yumağının çözümleme pratiği sunduğu şekilde yorumlanabilir.

İslâm bilim paradigmasının oluşum sürecini tartışırken paradigmaların doğası gereği önceki bilim paradigmasının karşılaşması gerekir. Bu karşılaşma sürecini *sorunlar safhası* olarak adlandırıyoruz. Çünkü bilimsel araştırmalar, ortaya çıkıp kök bulduğu coğrafi, kültürel ve düşünsel havzanın sadece sınırları içerisinde kalarak ve aynı zamanda kendi içinde ve diğer paradigmanın oluşturucu saikleri arasında sorunlar (krizler, bunalımlar) yaşanmadan ve ilmi olarak *yeni bir paradigmanın* oluşumuna evirilmezler. Buna göre önceden tesis edilen dünyagörüşü etrafında kümelenen bilim cemiyete-

tinin oluşturduğu bilgi birikiminin, bilimsel paradigma seviyesinde sistematik bir çerçevede ifade edilebilmesinin ön koşulu, öncelikle kendi içinde tartışılabilir bir potansiyeli ve dahi dışarı ile veya dışa karşı etkileşime açık bir bilimsel zihniyeti ihtiva etmelidir. Bu bağlamda İslâm bilim paradigması, dünyagörüşü ve bilim cemiyetini oluşturduktan sonra önceki bilim paradigmasına kendini açması, onunla karşılaşp sorulara yaşaması ve sonra da onu aşmasının bir sonucudur. Bu sürecin tarihsel ve fikri arkakine ilişkin kısa bir panoramasını aşağıdaki gibi özetlenebilir:

Müslümanlar, henüz İslâmiyet'in doğuşunun ilk asrında, Ceziret'ül Arab'ı (f. 634), Suriye (f. 636), İran (f. 637), Filistin (f. 638), Diyarbakır (f. 639) ve Yukarı Mezopotamya (f. 645), Kıbrıs (f. 649), Mısır'ı (f.642) Kuzey Afrika'yı (f.670), Hindistan ve Orta Asya'dan Preneler'i (f. 710-711), Endülüs (f. 711) ve Portekiz'i (f. 711) de kapsayan geniş bir coğrafyayı fetheder ve buralarda İslâmiyet yayılır (Nasr, 1989, s. 5; Sezgin, 2008, ss. 2-3; Masood, 2009, ss. 84-85). Bu fetihler ile birlikte, farklı kültür ve uygarlıklar arasında bölünmüş halde olan farklı düşünme tarzları, ticaret yolları, kültürlerin ve inançların arasındaki iletişim bariyerlerini kaldırmak suretiyle kitapların, bilim insanların, sanatsal becerilerin yanı sıra fikir paketlerinin belli ölçeklerde serbestçe dolaşımına da imkân sağlanır (Gutas, 2003, ss. 23-24).

İslâm bilim paradigmasında sorunlar safhası, önceki paradigmanın mirasıyla karşılaşma ölçğinde fetihlerle birlikte başlar, ancak fetihlerle nihayete ermez. Buna göre fetihler öncesinde paradigma nispetinde güçlü bir karşılaşmadan söz etmek zordur. Alparslan Açıkgenç, İslâm bilim cemiyetinin yabancı kültür ve bilim mirası ile olan etkileşiminin, tepki, temas ve intikal ekseninde, *kültürel*, *entelektüel* ve *felsefî yaklaşımlar* olmak üzere üç safhada ele alınabileceğini söyler. Bu sefahat içinde, *başlangıçta* Irak ve Suriye'nin fethiyle birlikte *kültürel* (650-700) ile Mu'tezilî bilim topluluğu etrafında temerküz eden *entelektüel* (700-800) etkileşimler gerçekleşir. *Son safhada* ise tevarüs ve tercüme faaliyetlerinin aktif bir biçimde başlamasıyla birlikte önceki bilim mirasının temellük edilmesine ilişkin *felsefî (bilimsel) yaklaşımlar* (800-950) sergilenir (Açıkgenç, 2014, ss. 451-459). Her üç safha, özellikle de felsefî yaklaşımlar, İslâm bilim cemiyetinin öncekinden daha kompleks bir görünüm ihtiva eden kendi bilim geleneğini görünür bir şekilde inşâ etme sürecinin ilk evresini oluşturur. Çünkü İslâm bilim cemi-

yeti, bu karşılaşmalardan önce daha çok kendi kültür coğrafyasının düşünsel sınırları dâhilinde bilimsel araştırmalarını sürdürüyorken, yaşanan karşılaşmalar sayesinde yepyeni araştırma ve imkân alanlarıyla karşı karşıya gelir.

Nitekim İslâm bilim cemiyeti, bilhassa Abbasiler döneminde (750-1258), gerek kolektif, gerek müstakil bir biçimde ve gerekse siyasi otoritenin desteği ile Helenistik uygarlığın kılavuz ve uydu merkezleri olan İskenderiye'nin (tıp ve felsefe) yanı sıra Antakya (teoloji, felsefe), Harran (felsefe, matematik ve astronomi), Greko-Romen şehri olan Urfa/Edessa (mantık, felsefe ve metafizik), Nisibis (teoloji, mantık) ve Cundişapur'daki (tıp ve felsefe) bilimsel faaliyetler ve buralardaki farklı kültür havzalarıyla karşılaşır (Saliba, 2001, s. 1; Nasr, 2008, ss. 29-30). Bu karşılaşma ile birlikte süregelen bilgi birikiminin karşılıklı olarak etkileşimini ve daha sonra öncükilerin bilimsel/felsefi mirasının tevarüs edilmesine olanak sağlar. Bu bağlamda İslâm bilim geleneğinin teşekkül sürecinde Helenistik dönemin felsefe, matematik, tıp ve astronomisi; Farısların siyaset ve toplumsal örfleri ile Hintlilerin matematik, tıp ve astronomi birikimi çeşitli düzeylerde güçlü bir etkiye sahip olur. Ancak bu etki, nötr bir şekilde değil, bilakis hipotetik yaklaşımlarla bilimsel mirasın belli bir düşünce zemininde önceden ve paralel olarak tesis eden bilimsel kavramlar yumağından işlenerek gerçekleşir. Böylece dışarıdan tevarüs edilen bilim, İslâm dünyagörüşü dâhilinde işlenerek yeni formlar elde eder ve İslâmi kavramlar ile ifade edilerek dünya bilimler tarihinin gelişimine yeni bir bağlam ve form kazanır. Diğer bir ifadeyle İslâm bilim cemiyeti, kuşaktan kuşağa devredilen insanlığın bilimsel mirasını toplayıp koruma altına almak suretiyle bilimsel bilginin gelişimine hem süreklilik kazandırır hem de tercüme edilen eserlerin yeni bir cevhere dönüştürülmesine/ İslâmileştirilmesine (Fârûqî, 1982, ss. 26-27, 51-53; Sayılı, 1988, ss. 8-9; Nasr, 1989, s. 9) ve yer yer ıslah edilmesine ev sahipliği yaparak sonraki kuşaklara aktarılmasında (Badawi, 2003, s. 397) aktif bir biçimde aracı olur.

4. Bilim Paradigmasının Oluşum Safhası

İslâm bilim paradigmasının teşekkülüne gidilen süreçte Sorunlar safhasıyla birlikte kadim felsefe-bilim mirasının İslâm dünyasına intikalini tartışırken üç temel tutum göz önünde bulundurulmalıdır. *Birincisi* dünyagö-

rüşüne yapılan ontolojik ve epistemolojik vurgular ekseninde önceki felsefe-bilim ile kurulan münasebetin bir “tabula rasa” üzerinde gerçekleşmediğidir. *İkincisi* bu birikimin İslâm medeniyetine intikal edilmeden önce kelâm alanı başta olmak üzere fiiliyata kayda değer oranda araştırma ve yorum faaliyetlerinin mevcut olduğu (Üçer, 2013, ss. 38-39) ve *sonuncusu* ise bu faaliyetlerin ana hatlarıyla İslâmî bilimsel kavramlar ıstılahatını anlam sınırlarının içerisinden yürütüldüğüdür (Leaman, 2011, 17-27). Kavram, dil ve zihniyet arasındaki anlamlı birliktelik esas alındığında, İslâm bilim paradigmasında bilimsel kavramlar yumağının tesis edilmesi ve öncekilerin bilimsel mirasının kavramsal etütlerinin yapılarak Arapça bilim diline aktarılması faaliyeti, aynı zamanda iki farklı paradigmayı birbirinden ayırıştırarak önemli bir kıstas olarak da değerlendirilebilir. Böylece zaman, mekân ve koşullara ilişkin İslâm bilim paradigmasının imkânı önceki paradigmayla kurduğu ilişki ve bu ilişkinin neticesinde alımladığı bilgi birikiminden istifade edilmesi ve bu istifade edilşin yanı sıra ondan daha kuşatıcı, sistematik ve kendi dünyagörüşüyle de uyumlu yeni teklifin mekânda imkânı, artık peyderpey olanaklı hale gelmeye başlar. Bundan böyle ve süreç içerisinde meydana gelen İslâm bilim paradigması, bilimsel bilginin tarihi gelişim süreci bakımından önceki ve çağdaşı bilimsel mirasın üzerinde anlam bulduğu dünyagörüşü ve bunun çıktılarına ilişkin farklılıklar arz eder. İslâm bilim paradigmasının ne’liğini belirlemek için cahiliye dönemi kültür ortamı ile önceki bilim mirasıyla karşılaştıktan sonra bilim alanındaki faaliyetleri öne çıkararak ölçekler oluşturulabilir.

Bu iki ölçekten ilki, İslâm dünyagörüşü öncesi cahiliye dönemi kültür ortamına ilişkin bilimsel zihniyetin ve düşün idrakinin ne’liğinin belirlenmesi, İslâm’ın ortaya çıkış maksadı, gelişim serüveni ve öngördüğü hayat tasarımının arkeolojik bir araştırmayı gerektirmenin yanı sıra bilgi kaynaklarının incelenmesiyle mümkün olabilir. Bu durum detaylı ve disiplinlerarası bir araştırmayı gerektirse de mevzuya çerçeve oluşturmak için İslâm dünyagörüşünün cahiliye kültür ortamından nasıl bir kültürel ve fikrî ortam oluşturduğu hakkında birkaç değerlendirme yapılabilir. İslâm’ın ortaya çıktığı toplumun dünyagörüşü, sistematik denilebilecek her hangi bir düşünce, okul veya bilimsel bir öğretiye olanak sağlamamış olup daha çok pagan ve mitolojik unsurlar etrafında teşekkül etmiş ve tabiata ilişkin olarak da astrolojik çıkarımlar ve bunlarla ilgili sözlü gelenekten elde edilen bilgilerle

bütünleşikti. Cahiliye döneminde, İslâm bilim paradigmasının ilk safhasını teşkil etmesi bakımından yeni oluşum, putları doğaüstü tinsel varlıklar şeklinde telakki eden pagan kültüre ve diğer mitolojik kavrayışa meydan okuyarak düşünsel zihniyeti değiştirir. Bu minvalde sonradan inşa edilecek İslâm bilim paradigmasının oluşturucu düşünsel çerçevesi ile Cahiliye dönemi Ceziretü'l Arap'ın¹ bilim tasarımını oluşturan tabiat ile ilgili meteorolojik meselelerin (sel gibi doğal afetlerin) yıldızların doğuş ve batışları, büyüklükleriyle doğrudan ilişkilendirilen bilimsel kavrayıştan tamamen farklıdır. Zira Cahiliye döneminin dil, sözlü tarih, şiir ve hitabet gibi ilgi alanlarını nispeten istisna tutmak suretiyle (el-Endelüsî, 2014, s. 126), Yakub el-Hemedani'nin işaret ettiği üzere Arap toplumlarının teori ile olan müktebatları astroloji ve mitoloji içeriklidir. Bilhassa astroloji ciheti güçlü olan cahiliye toplumu, geliştirdikleri birtakım yöntemlerle gök küreyi gözlemleyerek elde ettikleri mitolojik bilgilerle, toplumsal hayatlarını şekillendirdikleri gibi devlet işlerini de tanzim ettikleri görülür. Nitekim burçlardan hareketle askeri kumandanların sefer durumlarına dair uygun zamanların belirlenmesi ve toplumsal sorunlarının nedeninin belirlenmesine kadar birçok siyasal ve toplumsal meseleler, astrolojik çıkarımlarla çözüme kavuşturuldu (el-Endelüsî, 2014, ss. 120-122). Aynı şekilde tıp alanında dâhili ve harici hastalıkların tedavi edilmesinde soyut varlıkların (cinlerin) vasıta yapıldığı ve mucizevi olarak kabul edilebilecek yöntemler referans alınmıyordu (Hunke, 2008, s. 262; İbn Haldûn, 2013, ss. 302-303). Bu süreçte yeni yeni oluşan İslâm toplumu ise var olan araştırma programının çekirdeğini ve koruyucu kuşağına karşı yeni bir araştırma içeriğini ve programını² önererek buna muhalefet eder.

İslâm bilim cemiyeti, İslâm bilim paradigmasının teşekkülüne gidilen süreçte, ilk ölçekte teklif ettiği dünya görüşü ve oluşturduğu bilgi birikiminden hareketle kendi bilgi birikimini oluşturduktan sonra sosyal bilimler alanında kendine özgü fıkıh, dil, tefsir, hadis gibi disiplinleri tek tek ortaya çıkarırken ikinci ölçekte ise başka toplumlardan (evail) bilimlerin intikal

¹ Birûnî, Cahiliye öncesi Arapların tabiat olaylarının epistemolojik temellendirme tarzlarıyla Hippocrates'ın tıpta benimsediği yaklaşım arasında analogi yapar. Hippocrates, Yemaniye Takımyıldızı doğduğu esnada hararet veren ilaç içmemesi ve hacamatın yapılmaması gerektiğini ilkesel olarak ileri sürer (el-Birûnî, 2011, s. 364).

² İki farklı araştırma programının birbirine olan muhalefetlerinin bilim felsefesi açısından analizi için bkz. Lakatos, 2014.

edilmesi oluşturur (Açıkgenç, 2013, s. 35). Başka bir deyişle İslâm bilim cemiyetinin doğrudan öncülük ettiği ve katkı sağladığı bilimler disiplinleri iki başlık etrafında tasnif edilebilir. *İlkinde*, tedvin dönemiyle birlikte İslâm bilim ve kültür havzasının bilimsel üretimleri şeklinde tasnif edilebilen fıkıh, kelâm, şiir, tasavvuf, usûl, tefsir, tarih, hadis, dirâyet, ricâl, sarf, nahiv, beyan ve bedî' gibi sosyal bilimlerdir (İbn Haldûn, 2013, ss. 781-783). Sosyal bilimlerin öncelikli ortaya çıkması, hem daha sonra tevarüs edilecek veya araştırılacak tabiat bilimlerine bir bağlam oluşturulması bakımından olağan bir durumdur, hem de bilimsel süreç içerisinde bilimsel faaliyetlerin sürdürülmesine düşünsel imkân ve zemin hazırlayan dünyagörüşünün gelişimine ve yönlendirilmesine katkı sağlaması cihetinde ele alınabilir. İslâm dünyagörüşü, İslâm bilim paradigmasının teşekkülü sürecinde, Açıkgenç'in de dikkat çektiği üzere hangi bilimsel disiplinin daha önce oluşmasını gerektiriyorsa öncelikle o bilimin ve daha sonra diğer bilimlerin bilimsel süreç içerisinde ortaya çıkmasına sosyokültürel ve ontolojik imkân sağlar (Açıkgenç, 2013, s. 85). *İkinci* tasnifte/ölçekte ise başlangıçta önceki ve çağdaş uygarlıklardan (Yunan, Hind, Pers) intikal yoluyla gerçekleştirdiği ve sonradan öncekinden farklı bir zeminde ele alıp temellük ettiği tıp, astronomi, fizik, müzik, optik, mekanik, matematik, geometri, mantık, kimya ve felsefe gibi disiplinler yer alır (bu tasnifi Harezmi'den akt. Sarton, 1975, ss. 659-660). İslâm bilim cemiyeti, yukarıda da işaret edildiği üzere, tıp bilimi istisna, tevarüs dönemine kadar bu bilimlere sistematik bir biçimde araştırmamışlardır. Çünkü İslâm bilim paradigmasının bu safhasına kadar sosyal bilimlerde belli bir sistematığa konu olacak şekilde henüz uygun bir bağlam oluşturulmamış ve bir metodoloji inşa edilmemiştir. Bu nedenle İslâm bilim cemiyeti, doğrudan bilimsel zihniyet içeren sosyal bilimler alanında belli bir eşige ulaştıktan sonra önceki bilim mirasını tevarüs etmesiyle tabiat bilimleriyle ilgilenmiş ve bu alandaki mirası yorumlamış, şerh etmiş, koruma altına almış, mirasa yenilikler yaptıktan sonra İslâm bilim paradigmasını görünür kılmıştır.³

İslâm bilim paradigmasının referans kaynakları, kapsamının ve bağla-

³ Antik bilimsel miras ile karşılaşılmanın ve haliyle tevarüs edilmemiş varsayımı tahayyül edildiğinde İslâm bilim cemiyeti, var olan dünyagörüşü ve bilgi geleneği üzerinden kendi tabii bilimler paradigmasını (geleneğini) geliştirebilir miydi sorunsalı ortaya çıkmaktadır. Bunun imkânını tartışan Açıkgenç'in görüşleri hakkında detaylı bilgi için bkz. 2014, s. 200-247.

mının ne'liğine ilişkin çerçeveyi belirlemek için örnek nispetinde *el-Fibrist*'te zikredilen eserlerin ilgi alanlarına bakıldığında bir imkân sunabilir. *el-Fibrist*'te, miladi 10. yüzyıla kadar, çoğunlukla Beytü'l Hikme'de bulunan 8.360 kitap ve 2.238 müellif hakkında kayıtlar tutulur ve bu kayıtlara göre Yunan felsefesi hakkında 118, matematik ve astronomi alanında 131, İslâm felsefesi hakkında 313, mekanik mühendislikle ilgili 345, kimya 370, tıp 426, züht ve tasavvuf 427, edebiyat ve şiir 698, Arapça 1.127 ile tarih, coğrafya ve biyografi alanlarında 1.724 kitap neşredilmiştir (Yolcu, 2017, s. 26, 62). Bu neşirler, diğer bilim merkezlerinde ve müstakil bir şekilde telif edilen eserleri bir tarafta kaydetmek suretiyle, her hangi bir paradigmaya bağlanmadan bilimsel faaliyetlerde bulunmayacağı yaklaşımından (Kuhn, 2014, s. 191) hareketle İslâm bilim paradigmasına bağlı yapılan bilimsel faaliyetlerinin nüvesidir. İslâm bilim paradigmasının teşekkülünde temsil düzeyi yüksek çalışmalar arasında; Ebû Bekir Zekerîya er-Râzî (ö. 925) ve Câbir b. Hayyân'ın (ö. 815) simya sanatı ve kimya ilgili deneyleri, yine er-Râzî (ö. 925) ile İbn Sînâ'nın (ö. 1037) tıp ve felsefe ilgili çalışmaları, Mesudî (ö. 956), İbn-i Havkâl (10. yy) ve İdrîsî'nin (ö. 1165), coğrafya ile ilgili tasvirleri, İbnü'l Heysem'in (ö. 1040[?]) optikle ilgili incelemeleri, Bîrûnî'nin (ö. 1061[?]) coğrafya, madenin özgül ağırlığı ve jeodezi ile ilgili çalışmaları, Harezmi (9. yy) ve el-Hazini'nin (12. yy) matematik ve geometri alandaki araştırmaları, Meşşai bilim cemaatinin nazari fizik ve felsefe ile ilgili eserleri, Kelâm bilim cemaatinin nazari fizik ve Benû Musa (9. yy) ile kısmen daha geç dönem Ebû'l İz el-Cezerî'nin (12-13. yy) mekanik teknolojiyle (sibernetikle) ilgili olan incelemeleri öne çıkar. Sarton, İslâm düşünce ve kültür havzasında yürütülen bu gibi araştırma alanlarında başvurulan yöntemler ve ileri sürülen kuramların neredeyse küre sathında bilimsel incelemelerin modeline karşılık geldiğini tartışır (Sarton, 1975, s. 543).

Böylece ileri sürülen dört safhanın akabinde meydana gelen İslâm bilim paradigmasını *öncekinden* ayırıştıran öncelikli vasatlardan biri, bilim cemiyetinin bilimsel araştırmalarına imkân sağlayan ve aynı zamanda kendilerine motivasyon kaynağı İslâm dünyagörüşünün (daha dar anlamıyla algı kalıplarının/kendilik bilinçlerinin) farklılık arz etmesi gösterilebilir. Zira dünyagörüşü, paradigmalarının hem oluşum, hem gelişim hem çöküş gibi tüm safhalarında bilim insanları vasıtasıyla dinamik olarak eşlik eder. Başka

bir ifadeyle bilimsel birikimin önceki paradigmadan İslâm bilim paradigmasına geçişi, bir paradigmadan diğer bir paradigmaya geçişteki dünyagörüşünün değişiminin bir gereği olarak, bilimsel birikimin dili, amacı, yöntemi, kuramı ve hatta konusu gibi yapısal bileşenlerinin değişimini meydana getirir. Çünkü dünyagörüşü, her ne kadar tabiat bilimlerinin çıktıklarıyla doğrudan ilişkilendirmek güç olsa da, bu gibi deneysel bilimlerin de belli bir zihniyet tarafından yönlendirildiği gerçeğinden hareketle bilimsel zihniyetin oluşumunda ve buna bağlı olarak ortaya çıkarılan ürünlerde işlevsel bir etkinliği vardır.⁴ Buna göre her hangi bir paradigmanın bir uygarlıktan başka bir uygarlığa geçiş serüveninde, alımlayan uygarlığın bilim dilini ve düşün havzasını çepçevre saran dünyagörüşü ve bu dünyagörüşünün teşvikiyle oluşan bilgi sistemlerinin farklılıklarından dolayı yeni bir paradigmaya imkân sağlar (Arslan, 2007, s. 32). Öyle ki bir uygarlığın değerler alanına ilişkin kavrayışları ve dile yükledikleri anlam sınırları, İslâm bilim paradigmasının dilbilimini oluşturan Arapça örneğinde görüldüğü üzere o uygarlığın dünyagörüşünün veya vizyonunun bilim cemiyetinin araştırma alanlarına ilişkin somut bir biçimde eyleme dönüştürülmesinin vasatıdır. Bu yönüyle İslâm bilim paradigmasının öncekinden veya sonrakinden ayırtıran bağlamının belirlenmesinde, iki bilim paradigması arasında *eş-ölçülemezlik* ilkesini (Kuhn, 2014, ss. 306-313) de göz önünde bulundurmak suretiyle, içinde ontolojik imkân elde ettiği bilim ve kültür havzasının temel belirleyenleri olan coğrafi, sosyal ve kültürel ortamların yanı sıra esasen İslâm dünyagörüşü oluşturucu ve belirleyici işleve sahiptir (el-Câbirî, 2001, s. 15). Bu bakımdan İslâm bilim paradigmasını öncekinden ayırtıran saikler arasında, önceki veya sonraki paradigma arasında keskin hatlar oluşturmanın imkânsızlığını yine bir tarafta saklı tutmak kaydıyla, yukarıda bahsedilen alanlardaki İslâm bilim cemiyetinin bilimsel araştırmalarında başvurduğu bilginin referansları/kaynağı, değeri ve elde ediliş yöntemi zikredilebilir.

Sonuç

İslâm bilim paradigması, bu makalenin önelediği bağlam itibariyle belli bir zaman ve mekân diliminde, bilim cemiyetinin sürdürdüğü bilimsel

⁴ Dünyagörüşü ile paradigmların oluşumu, gelişimi ve değişimi arasındaki bağımlı ilişkiler yumağı hakkında detaylı bir araştırma için bkz. Arslan, 2007, özellikle de s. 168.

faaliyetlere değer-anlam evreni temin eden dinamik araştırma modelleri ve taslakları bütünüdür. Böylesi bir değerlendirme dizgesinde, bilimin pür (saf) bir bilme faaliyetinin ürünü değil, aksine çeşitli düzeylerde kültür, dil, sosyal irade, metafizik ve dünyagörüşü gibi bir dizi sözel alanlara yönelik aidiyetinin de olduğunu önerir. Öte yandan İslâm bilim paradigması denilince, bilimler tarihinde bir bakıma yeni bir toplum, yeni bir dünyagörüşü, yeni bir bilim cemaati, yeni bir konu, yeni bir soru/n, yeni bir arayış, yeni bir yöntem ve yeni bir kuram demektir. Aynı zamanda varlık, fizik, metafizik, insanın var oluş gayesi, din ve bilginin ne'liği gibi konular etrafında şekillenen evren ve hayat tasarımının öncelediği saikler etrafında mekân bulan kültürel ve düşünsel yeni bir coğrafya demektir. Bu kapsamlı etkinliğinden dolayı İslâm bilim paradigmasının, kısa süreli bilme faaliyetlerinin ürünü değil, yaklaşık 3-4 asrı bulan zaman dilimlerinde oluşan birikimin ve yukarıda bahsedilen safhaların akabinde teşekkülünden söz edilebilir.

İslâm dünyagörüşü, İslâm bilim paradigmasının kurucu felsefesini oluşturduğu gibi onu önceki ve sonraki paradigmadan tefrik ederken aynı zamanda önceki/geçmiş, yeni/şimdi ve sonraki/gelecek arasındaki bilimsel bilginin ayrıştırıcı ya da belirginleştirici bir nitelik olarak işlev icra eder. Bu nedenle İslâm bilim paradigmasının gündemini oluşturan saikler, ana hatlarıyla İslâm dünyagörüşünün yan ürünü ya da destekleyicisi hükmündedir. Nitekim bilimsel faaliyetlerin öncüsü ve paradigmaların taşıyıcısı bilim cemiyeti iken bilim cemiyetinin üyeleri ise dünyagörüşü etrafında kümelenir. Bilim cemiyeti, İslâm dünyagörüşünün ilham ve sevk edici telkin ve talimatlarından güç alarak sürdürdüğü bilimsel araştırmalarla bilim paradigmasının teşekkülüne bilfiil öncülük ederek onun lokomotifini oluşturur. Ancak hiçbir bilim paradigması tekdüze bir biçim ve süreçle meydana gelmediği gibi İslâm bilim paradigması da monoton bir şekilde ortaya çıkmadı. Bu bakımdan sorunlar ya da karşılaşma safhası, İslâm bilim paradigmasının oluşum sürecinde dâhili tezahürleri olmasının yanında esasen bilim cemiyeti ve önceki felsefe-bilim mirası/paradigması arasındaki meydan okuyuş veya kriz durumunu bütünleyen süreci karşılar. Sorunlar safhasında karşılaşılan mevzu ve meselelerin İslâm dünyagörüşü içinden işlenerek temellük edilip yeni tekliflerin ileri sürülmesi bu süreçte İslâm bilim paradigmasının görünür yönünü oluşturur. Böylece İslâm bilim paradigması, nesnellik çerçevesinde öncekinden farklı düşünsel bir kavrayışı ve dahası insanın dâhil

olduğu/olabileceği alanlarda ürete(bile)ceği epistemeye ilişkin kurucu unsurlar bağlamında yer yer bütünüyle, yer yer de ana hatlarıyla bir yeniliği veya yeni referans kaynaklarını önererek yeni bir bilim kuramını ihtiva eder. Bu bağlamda İslâm bilim paradigması, gaye, kapsam ve muhtevası itibariyle mânevî (dinî) karakteri oldukça baskındır ve evrene, insana ve metafiziğe ilişkin bilme tarzlarının da bu mânevî karakterce şekillendirildiği ve yönlendirildiği *bağlam bütünlüğüne* sahiptir.

Makalede sorunsallaştırılan safhaların her biri, öncelik sonralık ilişkisi bakımından biri diğerinin varlık sebebi şeklinde yorumlanabilir. Örneğin dünyagörüşü bilim cemiyetinin; bilim cemiyeti sorunlar safhasının; sorunlar safhası ise araştırma modelinin ortaya çıkışının sebebi olarak değerlendirilebilir. Ancak hemen belirtmek gerekir ki safhaların her biri, statik değil, dinamik evrenlere sahip olmanın yanında aralarında girişkenlikler, geçişkenlikler de vardır. Söz gelimi dünyagörüşü, paradigmanın her safhasında mevcut olup bilim cemiyetinin araştırmalarına yön tayin ettiği gibi aşkın bir arka plan takdim işlevini de icra eder. Dolayısıyla da İslâm dünyagörüşü tarihte ve halihazırda olduğu gibi cemiyet-cemaat nezdinde inşilicikşli ivmeli harekete sahip olabilir.

Kaynaklar

- Açıkgenç, A. (2013). *İslâm Medeniyetinde Bilgi ve Bilim*. İstanbul: İsam Yayınları.
- Açıkgenç, A. (2014). *Islamic Scientific Tradition in History*. Kuala Lumpur: Penerbit IKIM.
- Arslan, H. (2007). *Epistemik Cemaat: Bir Bilim Sosyolojisi Denemesi*. İstanbul: Paradigma Yayıncılık.
- Aslan, S. (2020). *İslâm Bilim Geleneğinde Fizik Biliminin Teşekkülü: IX-XI YY* [Doktora]. İstanbul Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Badawi, A. (2003). The Way of The Hellenizers: The Transmission of Greek Philosophy to Islamic Civilization. (E. İhsanoğlu, Ed.). *The Different Aspects of Islamic Culture*. Vol. V. (s. 383-398). Beirut: UNESCO Publishing.
- Bakar, O. (2012). *İslâm Bilim Tarihi ve Felsefesi*. (I. Yanar, Çev.). İstanbul: İnsan Yayınları.
- Cebbar, A. (2016). *İslâm Bilim Tarihi: İslâm Coğrafyasının Bilim Mirası Üzerine Konuşmalar*. (L. Fevzi, Çev.). İstanbul: Küre Yayınları.

- Çıkar, M. Ş. (2015). Nahiv İlmi. (İ. Güler, Ed.). *İslâm Medeniyetinde Dil İlimleri: Tarih ve Problemler* (s. 79-110). İstanbul: İsam Yayınları.
- el-Bîrûnî, E. R. (2011). *El-Âsâr el-Bâkiye*. (A. Batur, Çev.). İstanbul: Selenge Yayınları.
- el-Câbirî, M. Â. (2001). *Arab-İslâm Aklının Oluşumu*. (İ. Akbaba, Çev.). İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- el-Endelüsî, S. (2014). *Tabakâtül-Ümem*. (R. Şeşen, Çev.). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- en-Nedim. (2017). *El-Fibrîst*. (M. Yolcu, Ed.). İstanbul: Çıra Yayınları.
- Ergin, M. C. (2003). Basra ve Küfe Ekollerinin Kullandıkları Farklı Nahiv Terimleri. *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5/1, 39-65.
- Fârâbî. (2008). *Kitâbu'l Hurûf*. (Ö. Türker, Çev.). İstanbul: Litera Yayıncılık.
- Fârûqî, I. R. (1982). *Islamization of Knowledge: General Principles and Workplan*. Virginia: International Institute of Islamic Thought.
- Gazali. (2015). *El-Münkız Mine'd-Dalal*. (Ş. Yeltekin, Çev.). İstanbul: Gelenek Yayınları.
- Gutas, D. (2003). *Yunanca Düşünce Arapça Kültür: Bağdat'ta Yunanca-Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Abbasi Toplumu*. (L. Şimşek, Çev.). İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Hamidullah, M. (1979). *Introduction to Islam*. Lahore: Booksellers&Exporters.
- Hunke, S. (2008). *Batı'yı Aydınlatan Doğu Güneşi*. (I. Soner, Çev.). İstanbul: Kaynak Yayınları.
- İbn Haldûn. (2013). *Mukaddime*. İstanbul: İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Kâtip Çelebi. (2014). *Keşfü'z-Zunûn*. Vol. I. (R. Balcı, Çev.). Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Komisyon. (2013). *Hadislerle İslâm*. C. III. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Kuhn, T. (1977). *The Essential Tension: Selected Studies in Scientific Tradition and Change*. Chicago and London: The University Chicago Press.
- Kuhn, T. (2014). *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*. İstanbul: Kırmızı Yayınları.
- Lakatos, I. (2014). *Bilimsel Araştırma Programlarının Metodolojisi*. (D. Uygun, Çev.) İstanbul: Alfa Yayıncılık.
- Masood, E. (2009). *Science & Islam: A History*. London: Icon Books.

- Masterman, M. (2017). Paradigmanın Doğası. (I. Lakatos & A. Musgrave, Ed.). (N. Küçük, Çev.), *Eleştiri ve Bilginin Gelişmesi* (s. 80-122). İstanbul: İthaki Yayınları.
- Nasr, S. H. (1989). *İslâm ve İlim: İslâm Medeniyetinde Aklî İlimlerin Tarihi ve Esasları*. (İ. Kutluer, Çev.). İstanbul: İnsan Yayınları.
- Nasr, S. H. (2008). *İslâm'da Bilim ve Medeniyet*. (N. Avcı, K. Turhan & A. Ünal, Çev.). İnsan Yayınları.
- Saliba, G. (2001). Science Before Islam. (A. Y. al-Hassan, Ed.). *The Different Aspects of Islamic Culture: Science and Technology in Islam*. Vol. I. (s. 27-49). Beirut: UNESCO Publishing.
- Sarton, G. (1948). *The Life of Science: Essays in the History of Civilization*. New York: Henry Schuman.
- Sarton, G. (1975). *Introduction to the History of Science*. Vol. I. New York: Robert E. Krieger Publishing Co.
- Sarton, G. (1997). *Bilim Tarihinde Yöntem*. (R. Demir, Drl.). Ankara: Doruk Yayıncılık.
- Sayılı, A. (1988). *The Observatory in Islam*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Sezgin, F. (2008). *İslâm'da Bilim ve Teknik*. C. I. İstanbul: İBBKAŞ Yayınları.
- Üçer, İ. H. (2013). Antik-Helenistik Birikimin İslâm Dünyasına İntikali: Aristotelesçi Felsefenin Üç Büyük Dönüşüm Evresi. (M. C. Kaya , Ed.) *İslâm Felsefesi: Tarib ve Problemler* (s. 37-89). İstanbul: İsam Yayınları.
- Yolcu, M. (2017). Giriş: En-Nedim ve el-Fihrist'inin İslâm Kültür Tarihindeki Yeri. *El-Fihrist* (s. 19-64). İstanbul: Çıra Yayınları.

Öz: Bu makale, İslâm bilim paradigmasının, dünyagörüşü (VII. YY.-halen), bilim cemiyeti (VIII-IX. yy.), sorunlar (IX-X. yy.) ve paradigmanın ortaya çıkışı (X. yy.) olmak üzere dört safhada teşekkülünün tamamlandığına yönelik taslak bir çerçeve teklif eder. Bu teklifte dünyagörüşü, paradigmanın her safhasında dinamik bir şekilde mevcut olup bilim cemiyetinin araştırmalarına yön tayin ettiği gibi bunlara işlevsel soyut bir zemin oluşturur. Bilim cemiyeti, dünyagörüşünün ilham ve sevk edici telkin ve talimatlarından güç alarak sürdürdüğü bilimsel araş-

tırmalarla paradigmanın oluşumuna katkı sağlayarak onun lokomotifini oluşturur. Sorunlar safhası, paradigmanın oluşum sürecinde dâhili tezahürleri olmasının yanında esasen bilim cemiyeti ve önceden süregelen paradigma arasındaki meydan okuyuşu/kriz durumunu bütünleyen süreci karşılar. Son olarak bu çalışma İslâm bilim paradigmasının, bilimsel süreç dâhilinde, dünyagörüşü etrafında kümelenen bilim cemiyeti tarafından başvuru yöntemlerin (birliğin) ve yapılan tedvîn-tasnif-tertip işlemlerin nezaretinde ve sorunlar safhasının akabinde teşekkülünden söz etmenin imkânını takdim eder.

Anahtar Kelimeler: İslâm bilim paradigması, paradigma, dünyagörüşü, bilim cemiyeti, sorunlar.

